

TARİH-İ REŞİDİ: TERCÜMELERİ VE EL YAZMA NÜSHALARI HAKKINDA

Tarih-i Reşidi: About Translations and Copies of Manuscripts

Tarixu Reşidi: O neperodax u rukopisax

İslam JEMENEY*

Gazi Türkiyat, Bahar 2014/14: 21-27

Özet: Mirza Haydar Duwlat'ın Tarih-i Reşidi adlı eseri Orta Asya Türkleri için Çengiz Han, Coçi ve ondan sonra gelen hükümdarların tarihini anlatan önemli bir eserdir. Mirza Haydar Duwlat'ın Farsça olarak yazdığı eser, ilk olarak Muhammed Sadık Kaşgari tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Tarih-i Reşidi hem Orta Asya'daki âlimler hem de Avrupa ve Rusya'daki Doğu bilimcilerin dikkatini çekmiştir. Onları esere yönlendiren sebep de eserin geniş bir coğrafyada bilinmesi ve pek çok nüshaya sahip olmasıdır. Bu yazıda Türk tarihine büyük katkıda bulunan Tarih-i Reşidi adlı eser Farsça ve Türkçe nüshalarıyla birlikte tanıtılacaktır.

Anahtar kelimeler: Tarih-i Reşidi, Mirza Haydar Duwlat, Orta Asya Tarihi, Hindistan Tarihi

Abstract: Tarih-i Reşidi is a work of Mirza Haydar Duwlat which tells the history of Genghis Khan, Jochi and following emperors in Central Asia Turks' history. This work was written in Persian originally and Muhammed Sadık Kaşgari translated it into Turkish for the first time. Tarih-i Reşidi caught attention of both scholars from central Asia and orientalisists from Russia and Europe. The reason why they were interested is that work is known in a wide geography and has a lot of copies. In this article, Tarih-i Reşidi which made a huge contribution to Turkish history will be represented with its Persian and Turkish copies.

Key words: Tarih-i Reşidi, Mirza Haydar Duwlat, History of Central Asia, History of India

Аннотация: Для тюркоязычных народов Средней Азии произведение Мирза Хайдара Дулата по названию Тарихи Решиди является важным источником истории о правителях как Чынгыз Хан, Джучи и т.д. Писатель написал её на персидском языке, в первый раз оно было переведено Мухаммед Садыком Кашкари. Это произведение повлекло внимание ученых как Средней Азии, так и ученых в области востоковедения Европы и России. Ихний интерес отходил от того что данное произведение была знаменита во многих краях и при этом имел много разных рукописей.

Ключевые слова: Тарихи Решиди, Мирза Хайдар Дулат, история Средней Азии, история Индии

Mirza Haydar Duwlat 1499 yılında Taşkent civarındaki Öretöbe mekânında dünyaya gelmiş, 1551 yılında şimdiki Hindistan'ın Keşmir ülkesinde vefat etmiştir. O siyasi ve sosyal bakımdan zor geçen ömrüne rağmen dünya kültürüne iki eser miras bırakıp gitmiştir. Birisi *Cihannama* poemasıdır ki onu manzum olarak Türkçe yazmıştır. İkincisi *Tarih-i Reşidi* adlı eseridir ki bunu da Fars dilinde yazmıştır.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Öğretim Üyesi, Almatı / KAZAKİSTAN. jemeneyislam@yahoo.com

Tarih-i Reşidi adlı eserine tarihçiler ile araştırmacılar tarafından çok fazla başvurulmaktadır. Bunun başlıca sebebi kitapta Çingis Hanın Çağatay ve Coçi isimli oğullarının Türkistan sahasındaki idaresi ile onlardan gelen nesillerin siyasi-sosyal kaderinin dillerden düşmemiş olmasıdır. Bununla birlikte kitap Türk dünyasında İslam dininin nasıl gelişip yayıldığına çok önemli vesika olabilecek bir eserdir. Ayrıca coğrafya, dil, felsefe ve başka açılardan da pek yüksek değere sahip bir eserdir. Bahsedilen özelliklerin varlığı kitabın bugüne kadar ilmi çevrelerin elinden düşmeyip faydalanılmasına esas olmuştur.

Tarih-i Reşidî'nin Fars dilindeki el yazma nüshaları:

- Britanya müzesinde. Add 24090. 342 varak. Nestâlik yazı ile yazılmıştır. Her varağı iki sayfadan oluşur. Her sayfası 19 satırdır, bazılarında 18 satır vardır. Sayfa ölçüsü 18/11. Yazı boyutu 14/7,5 cm. Tam nüsha sayılır.
- İran, Tahran Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi. № 3218. Fotoğraf nüshadır. İki sayfadan oluşan 185 varaktır. Her sayfa 15 satır, yazı alanı 14/7 cm. Nesih yazılı. Tam değil, aslının yarısına yakını, yani Alaeddin Attar'ın hayat hikâyesi ile başlayan sayfaya kadarki hacme sahiptir, ayrıca el yazma nüshasının baş sayfaları yoktur.
- Özbekistan, Taşkent, Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü, Farsça el yazma kütüphanesi № 1430. 321 varaktır. 23/13,5 cm. Nestalik yazı. Tam nüsha değerindedir.
- Tacikistan, Duşanbe, Yazma Vesikalar Enstitüsündeki el yazmalar kütüphanesinde. № 475. Tam nüsha değerindedir.

Farsça el yazma nüshaların Rusya'nın St. Petersburg el yazma kütüphanesinde, Keşmir ve başka ülkelerin el yazma kütüphanelerinde de var olduğu söylenmektedir. Benim özel kütüphanemde, St. Petersburg, Londra nüshalarının metin bilimsel (transkripsiyonlu) metinleri bulunmaktadır. Aynı zamanda Özbekistan, Tacikistan ve İran kütüphanelerindeki el yazma nüshalarının kopyaları vardır.¹

Yazılı vesikalara göre ilk defa Mirza Haydar'ın *Tarih-i Reşidi* el yazma nüshalarından vesika olarak faydalanan *Bin yıllık tarih* adlı kitabın müellifleri: Qazi Ahmet Tatavi ile Asefhan Qazvini'dir.

Söz edilen kitap Celaleddin Muhammed Ekber Şah'ın (1556-1605) buyruğuyla 1585 yılında yazılmaya başlar. Kitabın adından da fark edildiği gibi bu eser, İslam âleminin genellikle bin yıllık tarihini Hz. Muhammed (s.a.s.) peygamberin öldüğü yıldan Ekber Şah'ın zamanına kadarki vakti içine alan bir araştırma eseri olarak kabul edilir. Bu kitabın müellifleri ilk defa Mirza Haydar'ı diğer adaşlarından ayırmak için "Duğlat" (Kazakça "Duwlat") lakabını eklemişlerdir.

¹ İran Kütüphanesi'ndekinin fotokopisini Şarkiyatçı âlim-şeyh Ebsattar Hacı Derbisali Tahran seyahatinin hediyesi olarak bana getirmiştir. Büyük memnuniyetle saygıdeğer ağabeyimize teşekkür ederim.

Ondan sonra Emin Ahmet Razi 1593-94 yıllarında başlayıp altı yılda yazıp bitirdiği *Heft İklim* adlı kitabında Mirza Haydar'ın eserinden faydalanmıştır. Bahsedilen iki kitap da Fars dilinde yazıldığı için Farsça *Tarih-i Reşidi* yazmalarından faydalanmakta zorlanmamıştır.

Mirza Haydar'ın yazmalarını asırlar boyunca Müslüman Doğu ülkelerinde Farsça bilen araştırmacılar ile okuyucular geniş bir şekilde kullandılar.

Farsça bilen araştırmacılardan sonra eserin Türk diline tercüme edilmesi gündeme gelmiştir. Bunun sayesinde Türk halkları arasında da kullanılması yaygınlaşmıştır.

Türk diline ilk tercümesi tarihçi âlim ve tercüman Muhammed Sadık Kaşğari (1725-1849) tarafından yapılmıştır. Bu tercüme Kaşgar hâkimi Yunus Tecibek ibn İskenderbek ibn Emin Hacı'nın emri üzerine yapılmıştır. Tercüme tam olmasa da Türk dilindeki ilk tercümedir. Tercümenin el yazma nüshası: Moskova'daki Asya Halkları Enstitüsü'nün Doğu Edebiyatları bölümündeki el yazma kütüphanesi № C569 (590o)'da muhafaza edilmektedir (Muginov 1962: 38).

Tarih-i Reşidi eserinin diğer bir Türkçe tercümesi Muhammed Niyaz Ahund Niyazi tarafından hicrî 1253 (1837-1838) yılında Hoten hâkimi Muhammed Aziz Vang'ın emri ile yapılmıştır. Onun el yazması yukarıda bahsedilen el yazma kütüphanesinde № D 0192'de muhafaza edilmektedir (Muginov 1962: 40).

Muhammed Niyaz ibn Ebdiğafur tarafından *Tarih-i Reşid*'nin birinci defterinin 1837-1838 yıllarında Hoten hâkimi Muhammed Aziz Vang'ın fermanı ile nazım ve düzyazı hâlinde Türkçeye tercüme edildiğini araştırmacı âlimler doğrular. Bu nüsha da diğer nüshalar gibi tam değildir. Nüsha numarası: № 120 (590 oe). Muhammed Niyaz'ın Türk diline tercüme ettiği tahmin edilen diğer bir nüsha: № D 121 (590 of) numarada kayıtlıdır (Muginov 1962: 40).

1747 yılında tercüme edilen *Tarih-i Reşidi* tercümesinin diğer bir eksik nüshası: № C 570 (590 of) numarayla kayıtlıdır (Muginov 1962: 44). Bunun hicrî 1322 (1904-1905) yıllarında Hacı Cüsip ibn-i Molla Aşur Halifam ibn-i Kurban Sufi ibn-i Devlet Sufi'nin kopya ettiği bir nüshası da vardır.

Aynı şekilde Rusya İlimler Akademisi, St. Petersburg'daki Şarkiyat Enstitüsü'nün el yazmaları kütüphanesinde *Tarih-i Reşid*'nin Türkçe tercümelerinin tam ve tam olmayan yedi el yazma nüshası vardır.

Fars dilinden doğrudan doğruya Türk diline tercüme edilen tam nüshası Özbekistan, Taşkent'teki Ebu Reyhan Biruni Şarkiyat Enstitüsü'nün el yazma kütüphanesinde № 10191/II'de muhafaza edilmektedir. Rusya ve Özbekistan el yazma kütüphanelerinde bahsedilen Türk dilindeki nüshaların birbiri ile mukayese edilip, fazlalık ve eksiklikleri, birbirinden farklı yönlerinin tetkik edilerek, metin bilimsel incelemesi şimdilik yapılmamıştır. *Tarih-i Reşid*'nin Farsça ve Türkçe el yazma nüshalarının

metin bilimsel incelemeleri ele alınıp, edisyon kritiğini hazırlamanın ilmî açıdan çok önemli ve büyük bir proje olduğunu hatırlamamız yerinde olacaktır.

İngiliz âlimi William Erskine 1854 yılında Londra’da yayınlanan *History of India* (Hindistan Tarihi) adlı inceleme kitabında ilk defa Mirza Haydar’ın *Tarih-i Reşidi* eserinin bir bölümünü İngilizceye tercüme edip bundan büyük ölçüde faydalanmıştır (Erskine: 1854). Onun pek önemli bir tarihî yazma olduğunu anlayan Erskine büyük tarihçi Mirza Haydar’ın *Tarih-i Reşidi* eserinin bir an önce tercüme edilip, yayınlanmasını tavsiye eder. Bununla birlikte Erskine, Mirza Haydar’ı – haysiyetli, kabiliyetli bir âlim olarak değerlendirir.² V. Erskine’nin tercümesi daha sonra *Tarih-i Reşidi*’nin İngiliz diline tam olarak tercümesine esas olmuştur.

Tarih-i Reşidi eksiksiz olarak İngiliz diline tercüme edilinceye kadar birkaç defa İngiliz âlimler tarafından tarihî bir vesika olarak kullanılmıştır. Sıralamak gerekirse Doktor I. W. Bellew, 1873 yılında D. Forsyth’un idare ettiği Kaşgar Seferi grubunun bir üyesiydi. O seferin neticesi olarak *Şiğis Türkistan Tarihi* (Doğu Türkistan Tarihi) adlı eseri yazıp, onun bir bölümünde Mirza Haydar’ın yazmalarından faydalanmıştır. Aynı şekilde R. B. Shaw, Yarkent ile Kaşgar araştırma gezisi sırasında *Tarih-i Reşidi* eserinin bir kısmını tercüme edip, 1876 yılı *Coğrafya Cemiyeti Dergisi*’nde (Journal of the Royal Geographical Society) yayınlamıştır (Shaw 1876: 277-298). Ondan sonra Elliot, *Hint Tarihi* adlı araştırmasında *Tarih-i Reşidi*’nin az bir kısmını Profesör Dowson tercümesiyle koymuştur (1871). Moorcroft *Sefernaması* adlı eserde de Mirza Haydar’ın adı geçer. O 1822 yılında M. Haydar’ın el yazması ile tanışmıştır; eğer ondan gerçekten faydalandı ise, *Tarih-i Reşidi*’nin el yazmasından faydalanan ilk İngiliz olarak kabul edilir.

Eser, İngiliz dilinde eksiksiz olarak ilk kez 1895 yılında yayınlanmıştır. Bu tercüme de Britanya Müzesi’ndeki üç el yazma nüsha, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki bir el yazma nüsha ve aynı şekilde Türk dilindeki iki tercüme nüshadan faydalanılmıştır. Onu Edvard Denison Ross (Eduard Denison Ross) tercüme edip, İran’ın Horasan ve Sistan illerinde başkonsolos olan N. Elias (N. Elias) geniş bir ön söz ve haşiye hem de ekler yazıp ilmî ve tanınma değerini arttırmıştır (Ross 1895). Bununla birlikte Türkistan, Tibet, Keşmir ülkelerinin haritasını hazırlayarak kitaba eklemiş ve eserin tarihî değerini artırmıştır. Bu eser daha sonra 1988 yılında tekrar basılmıştır. 1991 yılında tekrar Delhi şehrinde yayınlanmıştır. Bu baskıda adı geçen haritanın çıkarıldığı söylenmektedir.

Bizim elimizde olan malumatlara göre İngiliz diline tam olarak ikinci defa W. M. Thackston tercüme etmiştir. Bu tercüme Britanya ile Rusya (St. Petersburg) el yazma

² İngiliz dilindeki iki ciltlik *Hindistan Tarihi* adlı kitabın kopya nüshasını bana âlim ve devlete büyük hizmet etmiş olan Adil Ahmetov 2008 yılında özel olarak hediye etti. Bu eser benim için araştırmalarımda hayatî ve manevî bir gıda gibidir. Burada değerli Adil ağabeyimize yürekten memnuniyet duygularımı bildiriyorum. Allah razı olsun sizden, değerli dost.

nüshaları esasında yapılmıştır. Böylece 1996 yılında Harvard Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır (Thackston 1996).

Fransızlar da XIX. asrın ortasında *Tarih-i Reşidi*'den tarihî bir vesika olarak faydalanmaya başlamış gibidir. Bu konuda bildiğimiz kesin malumata göre René Grousset *Köşpendi İmparatorluğu* (Göçebe İmparatorluğu) – *Attila, Çıngız Han, Amir Temir* (Lempire des steppes – Attila, Gengiskhan, Tamerlan. Par: René Grousset) adlı araştırma eserinde Mirza Haydar yazmalarına yüksek seviyede değer verip, gerekli olduğu tarihî devirler için bolca faydalanmıştır (Grousse 1939).

Rus âlimi V. V. Velyaminov-Zernov (1830-1904) *Tarih-i Reşidi*'den yazılı belge olarak Kazaklar hakkındaki araştırmalarında genişçe faydalanmıştır (Zernov: 1864). Alman asıllı Rus âlimi V. V. Barthold (1869-1931) *Orta Asya Türklerinin Tarihi* adlı incelemesinde *Tarih-i Reşidi*'den faydalanmıştır. Daha başka Rus âlimleri de Mirza Haydar'ın eserinden faydalanmışa benziyor. Fakat onu tam olarak Rus diline tercüme etmemişlerdir. *Tarih-i Reşidi*'nin Rus diline tercüme edilmesi tarih kervanından geçip gelse de, bu tercüme Sovyetler Birliğinin yıkıldığı XX. asrın son yıllarına denk gelmiştir. Orta Asya Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kutladığı sırada Moskova'nın hazırladığı Rus dilli ve Rus dili ile kültürüne hizmet eden aydınlar *Tarih-i Reşidi* kitabını Rus diline tercüme edip, yayınlanmasına büyük çaba harcamıştır. Böylece *Tarih-i Reşidi* Özbek âlimleri A. Orınbayev, R. P. Dcalilova, L. M. Epifanova tarafından Rus diline tercüme edilmiştir. O kitap 1996 yılında Taşkent'teki Fan Basımevi'nden çıkmıştır. Kazak gönüllüleri de bu tercüme için ayrıca Rus dilinde 1999 yılında Almatı Sanat Basımevi'nde yayınlayıp kendilerinin yapması gereken hizmeti yerine getirebildiler (Urunbayeva v.d. 1999).

Mirza Haydar'ın sevgisinin kuvveti ile bütün zorluklara tahammül edip *Tarih-i Reşidi* el yazmasını Fars dilinden Kazak diline aktardık. Tercüme, 2003 yılında Almatı Turan Basımevi'nde yayınlanmıştır (Komisyon 2003). Ayrıca bu satırların yazarı *Tarih-i Reşidi*'nin Fars dilinden doğrudan doğruya Kazak diline aktarmasıyla birlikte ilk defa Mirza Haydar'ın eserini *biyografik bir edebî eser* olduğunu açıklayıp, profesörler Äbsattar Derbisäli, Mekemtas Mirzahmetul'nun danışmanlıklarıyla 2007 yılında Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün ilmî jürisinde başarılı bir şekilde savunmuştur (Jemeney 2007). Bahsedilen doktora tezi o yıl *Muhammed Haydar Duolat – tarihçi, yazar* adıyla Almatı'da, Zerde Basımevi aracılığıyla okuyucular ile buluşmuştur.

Edward Denison Ross'un İngiliz dilindeki tercümesini Osman Karatay Türk diline çevirmiştir. Bu tercüme 2006 yılında Selenge Basımevi'nden okuyuculara ulaşmıştır.

Özbek dilinde *Muhammed Haydar Mirza - Tarih-i Reşidi* adıyla Vahab Rahmanov ve Yangliş Egemova tercümesi ile Taşkent'teki Şark Basımevi'nde 2010 yılında yayınlanmıştır.

Türkî (Çağatay) Türkçesindeki tercümesi *Mirza Muhammed Haydar Ayazi – Tarih-i Reşidi* adıyla Amanbek Üseyinbeküli Calilov'un ön sözü, incelemesi ve açıklamaları ile hazırladığı nüsha Taşkent Özbekistan Basımevi'nden 2011 yılında çıkmıştır. Bu nüshayı Türkî (Çağatay) Türkçesine Hacı Muhammed Şerip, 1837-1838 yıllarında Fars dilinden tercüme etmiştir.

KAYNAKÇA

- ELLIOT, H. M. (Henry Miers), Sir. Ed. John Dowson (1871). *The History of India, as Told by Its Own Historians, The Muhammadan Period*, London: Trübner & Co.
- ERSKINE, William (1854), *A History of India Under the Two First Sovereigns of the House of Taimur Bâber and Humâyûn*, London: Longman, Brown, Green, And Longmans.
- GROUSSET, René (1939), *L'empire des steppes: Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris: Editions Payot.
- KARATAY, Osman (Çev.) (2006), *Tarih-i Reşidî Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi Mirza Haydar Duğlat*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Komasyon (Çev.) (2003), *Muhammed Haydar Duwlati Tarih-i Raşidî (Hak Colındağular Tarihi)*, M. H. Duwlati Koğamdık Koru, Almatı: "Turan" Baspası.
- MENGES, Karl (1966), "Report on the Second Excursion to Taşkent for Research in Cagataj Manuscripts", *Central Asiatic Journal*, C. XI, s. 87-133.
- MUGINOV, A. M. (1962), *Uygurskih Rukopisey İnsituta Narodov Azii*, Moskova.
- A. URUNBAYEVA- R.N. CALILOVOY- L.M. EPIFONOVOY (Çev.) (1999), *Muhammed Haydar Duğlati, Tarih-i Raşidî*, Almatı: Sanat.
- SCHUYLER, E. (2003), *Türkistan Seyahatnamesi*, (Çev. Kolağası Ahmet; Yay. Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-Kemal Özcan-İshak Keskin), İstanbul: Tatav Yayınları.
- SHAW, R. B. (1876), "A Prince of Kâshghar on the Geography of Eastern Turkistan", [Read, June 26th, 1876], *Journal of the Royal Geographical Society*, Volume The Forty-Six, Edited by The Assistant-Secretary, London: John Murray, Albemarle Street, 277-298.
- THACKSTON, W. M. (1996), *Mirza Haydar Dughlat's Tarikh-i Rashidi A History of the Khans of Moghulistan*, Harvard University.
- The Tharikh-i Rasihidi of Mirzâ Muhammad Haydar Dughlat* (1895). A history of Mongols in Central Asiâ, translated by Denison Ross and edited by N. Elias, London.
- TOGAN, Z. V. (1937), "Ein unbekanntes Werk von Haydar Mirza Dughlat", *d. Bulletin of the School of Oriental Studies*, VIII, p. 685-89.
- ZERNOV, Velyaminov (1864), *İzsledovanya o Kasımvskix Tsarix*, II, St. Petersburg.
- Muhammad Haydar Mirzâ Tarihi Raşidîy* (2010). Tarcimânlar: Vahâb Rahmanov, Yanglış Egamova. Mas'ul muharrir: akademik Aziz Qayumov.- T.: Sharq.
- JEMENEY, İslam (2007), *Mirza Haydar Duwlattın "Tarih-i Raşidîy" Ädebi Cädiger [Mätin] : Filol. ğılım. d-rı ğılımı derec. aluw üşin dayındal. diss. avtoreferatı, mamandığı boyınşa 10.01.02 – Kazak Ädebiyeti / Jemeney, İslam. – Almatı, - 54 b.*

- JEMENEY, İslam (2007), *Muhammed Haydar Duwlat (1499-1551) tarihşi-qalamger: (monografiya)/ Jemeneý, İslam; . - 2-bas.. - Almatı : Zerde, - 359 b. - Bibliyogr.: 347-357 b.. - 2 000 dana. - ISBN 9965-472-46-7 (muq.) : 280 tg.*
- JEMENEY, İslam (2009), «*Tarih-i Raşidiy» Enbeginiñ Edebiy Älemi // «Qazaq ädebiyeti cäne memlekettik til» ğılımy-ädistemelik jurnal, № 2-3, aqpan-nawrız.*
- JEMENEY, İslam (2009), «*Tarih-i Raşidiy» Enbeginiñ Tariyhıy Älemi//«Evraziya kz» gazetı, №18 (225). 15 mamır.*
- JEMENEY, İslam (2009), *Ğıybrattı Ğumır (Mırza Haydar Duwlattıñ castıq şağı haqında) // «Universitet tınısı» gazetı M.X. Duwlatıy atındağı Taraz memlekettik universiteti № 8 (156) qazan, 2 b.*
- JEMENEY, İslam (2009), «*Tarih-i Raşidiy» enbeginiñ edebiy älemi //«Universitet tınısı» gazetı M.X. Dulatıy atındağı Taraz memlekettik universiteti № 8 (156) qazan, 4-5 b.*